

Over Miskottes 'Edda en Thora' als hedendaagse bron van wantrouwen tegen de natuur

In 1939, het jaar waarin Duitsland Polen binnenvalt, verschijnt het boek 'Edda en Thora' van de Nederlandse theoloog Kornelis Heiko Miskotte.

Het boek is ontstaan uit een reeks voordrachten die Miskotte in 1934 en 1937 in Nederland en in Nederlands Indië gehouden heeft. Het boek heeft ten doel, zo schrijft Miskotte in zijn voorwoord, "om het nieuwe menschtype, dat openbaar schijnt te worden in den totalitairen volksstaat, te herkennen als een variant van den ouden, den "eeuwigen" mensch, d.i. den heiden". Miskotte zag in het Duitse Nationaal-Socialisme een terugkeer van het Germaanse heidendom. Dit Germaanse heidendom staat vijandig tegenover de humaniteit, maar ook vijandig tegenover synagoge en kerk. 'Geloof staat tegen geloof'.¹ In het boek wil hij peilen wat het (Germaanse) heidendom eigenlijk is, om het zo beter te onderkennen en beter te kunnen bestrijden.

De kern van het boek bestaat uit zeven hoofdstukken waarin hij rond een thema (o.a. het lot, de deugd, de voleinding) beschrijft hoe daar in de Edda over gesproken wordt. Vervolgens geeft hij als oppositie daartegen hoe er in de Thora over gesproken wordt. Elk hoofdstuk sluit af met een deel 'Herkenning' waarin hij schetst hoe de wijze waarop in de Edda gesproken wordt, overeenkomt met het denken van het nationaal-socialisme. In dit boek is een man aan het woord die vanuit de actuele situatie van het opkomende nationaal-socialisme theologie wil bedrijven.

Invloed na de oorlog

Edda en Thora heeft in de oorlog invloed gehad op Protestantse verzetsmensen, die bijeenkwamen in de Lunterse kring. Ook al zijn er ook daar mensen geweest die een beetje moesten lachen om het boek. 'Heiko, je maakt dat heidendom veel te mooi' riep Dirk Tromp, actief in het kerkelijk verzet, 'Het is natuurlijk een mooi boek, 'Edda en Thora' maar je moet bedenken, dat hele Germaanse heidendom, daar geloven die kerels zelf geen bliksem van'.² Maar voor ons is vooral interessant dat het boek ook na de oorlog invloed heeft gehad. Niet in de eerste jaren na de oorlog, maar vanaf eind jaren zestig. Het boek is dan jarenlang uitverkocht geweest, alleen antiquarisch verkrijgbaar. Maar in 1970 - meer dan dertig jaar na verschijnen wordt het boek herdrukt, naar ik meen, op instigatie van een groep Utrechtse studenten.

Dat dit boek juist in de periode 1970-2000 veel indruk heeft gemaakt, heeft voor een deel te maken met de manier waarop de Tweede Wereldoorlog in Nederland werd verwerkt. In de jaren na de oorlog werd de oorlog door het gros van de Nederlanders gezien als een nationale strijd van ons land tegen de Duitsers, waarin ons land zich - min of meer verenigd - teweergesteld had tegen de brute overweldiger. Er werd geen onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten oorlogsslachtoffers. Tegen Joden die uit de kampen terugkwamen werd door niet-Joden gezegd

¹ K.H. Miskotte, Edda en Thora, derde druk in: Verzameld Werk deel 7, p.11

² Herinnering van K.H. Kroon in Harm Dane en Harry Witte, Blijvend verzet, teksten van K.H. Kroon, Eltheto nr. 67 p.15-16

dat ze niet zo moesten zeuren want 'wij hadden het hier ook niet makkelijk gehad'. Vanaf de jaren zestig kantelt dit. Het nationalisme wordt juist als oorzaak van de Tweede Wereldoorlog gezien. De Nazi's hadden zich vooral gericht tegen alles wat buiten hun concept van de Duitse natie viel: joden, homoseksuelen, niet-'Germaanse' volken. Het dringt door wat de moord op de joden voor impact heeft gehad op het joodse volk, maar ook op de hele cultuur. Tussen de jaren zestig en de jaren negentig verschuift het zwaartepunt van het herdenken van de Tweede Wereldoorlog zo, dat de Shoah in het centrum van de herdenking komt te staan.³ Daarmee werd opnieuw aandacht gegenereerd voor de vraag waarom Hitler eigenlijk de joden wilde uitroeien. Dat leidde tot een culturele situatie waarin enerzijds de beweegredenen van de nazi's op de agenda stonden - hun ideeën op het gebied van de antropologie en de cultuur, maar ook hun meer theologische ideeën- en anderzijds de eigenheid van het jodendom.

'Edda en Thora' kwam in 1970 dan ook als geroepen. Hier lag een boek dat enerzijds de beweegredenen van de nationaal-socialisten peilde en anderzijds de eigenheid van het jodendom. En dan ook nog reeds voor de oorlog geschreven in het Nederlands. Bovendien liet dit boek zien hoezeer nationaal-socialistische ideeën op een verborgen manier onderdeel waren van geloof en theologie. Ook daarin was het een pendant van de beweging van de jaren zestig, die met een beroep op het anti-fascisme de strijd aan ging met instituties en ideeën die men impliciet of expliciet van fascisme beschuldigde.

Studenten theologie

Edda en Thora is dan ook tussen 1970 en 1995 veel gelezen door studenten Theologie. Zo stond het op het programma van het Utrechtse dispuut Ter Zake, werd het door studenten van de Universiteit van Amsterdam in de jaren tachtig gelezen door de zgn. 'Miskotte-werkgroep' en probeerden Amsterdamse studenten theologie in 1993 om Edda en Thora in te zetten tegen de opkomst van New Age.⁴ Wat resulteerde in een heel aardig boek, waarin ze zo eerlijk waren om ook de reprimande van Wouter Hanegraaff op te nemen, dat er misschien van alles mis was aan New Age, maar dat het volgens hem niets met fascisme te maken had. En omdat de boeken die je tijdens je studie leest en bespreekt het meest beklijven is het boek invloedrijk tot op de dag van vandaag.

Voor de studenten die rond 1970 studeerden was het geweldig dat dit boek er al lag. Toch is het ook jammer dat het daarbij gebleven is. Het boek werkte zo, dat hiermee ook alles gezegd leek te zijn. Er was de Thora - zoals uitgelegd door Buber, Rosenzweig en Miskotte en wie durfde aan hun wijsheid twijfelen - en er was het heidendom. Het heidendom verbond zich met de natuur, de thora met de cultuur. Het heidendom was cyclisch, de thora historisch en lineair. Maar deze stellingen werden nooit kritisch besproken. Ja, men wist wel dat Miskotte misschien niet helemaal recht gedaan had aan de Germaanse godsdienst. Algemeen bekend was dat de

³ Uitgebreid in: Jan Oegema, Een vreemd geluk, de publieke religie rond Auschwitz, Balans 2003

⁴ Doude van Troostwijk e.a. 'Wij willen het heidendom eeren', Baarn 1994

germanist Jan de Vries in 1939 een kritische recensie van het boek had geschreven,⁵ waarin hij de staf had gebroken over Miskottes behandeling van de Germaanse mythes. Maar ja, dat kon niemand zo veel schelen, Miskotte gaf tenslotte ook zelf toe dat hij wat stoeide met zijn materiaal, en was Jan de Vries niet fout geweest in de oorlog?

Het wordt tijd de ideeën van Miskotte tegen het licht te houden. Kune Biezeveld heeft dat gedaan in haar boek 'Als scherven spreken' – een rechtstreekse toespeling op Miskottes andere bekende boek: 'Als de goden zwijgen'. Ik wil daar enigszins bij aansluiten.

Cultuur tegenover natuur

Miskottes gedachten berusten op een aantal aannames die de godsdienstwetenschap, sinds deze vanaf de tijd van de Verlichting begon, beheerst hebben: n.l. dat de mens van huis uit religieus is. In deze opvatting, hebben primitieve volkeren allemaal een godsdienst en hebben de mensen al miljoenen jaren een godsdienst. Dat is een vooronderstelling die de afgelopen twee eeuwen wijd verbreid is geweest, maar we weten niet of dit klopt. Tegenwoordig zijn er theorieën dat de mens tienduizenden jaren lang geen godsdienst had of iets wat in de buurt komt van godsdienst komt. Een tweede aanname is dat dat vooral natuurreligies zijn geweest. Weliswaar speelt wat wij 'de natuur' noemen een grote rol in 'godsdiensten' van vele schriftloze volkeren of van volkeren die verdwenen zijn - waarom ook niet - maar hun praktijken en verhalen gaan ook over woede, liefde, magie, concrete koningen, imaginaire helden en goden etc.

Tegenover de trits primitief, religie en natuur stelde men in de godsdienstwetenschap de eigen trits: in plaats van primitief: beschaafd, ontwikkeld, verlicht. In plaats van natuur: cultuur en cultuur betekent dan speciaal 'geschiedenis'. In plaats van religie stelt men meestal christendom, als de bij uitstek beschaafde godsdienst van de liefde en in een latere tijd atheïsme en bevrijding van de religie.

De bijzondere rol van Israël

Als religie en verbondenheid met de natuur de uitgangspunt is van het mensdom, dan ontwikkelt cultuur zich als het verlaten van deze fase van het menszijn. De godsdiensthistoricus Mircea Eliade onderscheidde tussen een cyclische, archetypische kijk op het menszijn en een historische kijk op het menszijn. En volgens Eliade was het Israëlitische denken de eerste beslissende verwerping van het cyclische denken.⁶ Hij kende dus een grote rol toe juist aan Israël Daar was het gebeurd.

⁵ Opgenomen in Chris Doude van Troostwijk e.a. p.243-249

⁶ Theodore Hiebert, *The Jahvist Landscape, Nature and Religion in Early Israel*, Oxford 1996 p.

Het is een manier van denken die bij de filosoof Hegel vandaan komt. In verschillende stadia van zijn denken speelt Israël een belangrijke bijrol. Israël is het volk dat als eerste zich vijandig opstelde tegenover de natuur en zich richtte op de Geest. In een geschrift uit zijn jeugd tekent Hegel Abraham als de man die zich van alle bindingen losrukt.' 'De eerste daad waardoor Abraham tot stamvader van een natie wordt, is een scheiding, die de banden van het samenleven en van de liefde verscheurt, het geheel van de betrekkingen, waarin hij met mensen en met de natuur tot nu toe geleefd had. Deze mooie betrekkingen van zijn jeugd (Jos. 24:3) stootte hij van zich af'.⁷ Hegel beschrijft Abraham als de 'archetypische vervreemde figuur'.⁸ Even verder schrijft hij: 'Abraham dwaalde met zijn kuddes op een grenzeloze bodem rond, waarvan hij niet afzonderlijke stukken door bebouwing of verfraaiing bij zichzelf gebracht had en had liefgekegen en als delen van *zijn* wereld opgenomen had; zijn vee begraasde slechts de bodem. Het water rustte in diepe bronnen, zonder levende beweging; moeizaam was het gegraven, duur gekocht of bevochten, een afgedwongen eigendom, een noodvoorraad voor hem en zijn vee...Hij was een vreemdeling op aarde, zoals tegen de bodem, zo ook tegen de mensen onder wie hij een vreemdeling was en bleef'.⁹ En zoals Abraham zijn alle joden 'Met Abraham, de ware stamvader van de Joden, begint de geschiedenis van dit volk. D.w.z. Abrahams geest is de eenheid, de ziel, die alle lotgevallen van zijn nakomelingen regeerde'.¹⁰

Deze lijn van denken beïnvloedt oudtestamentici als Alt en Cassuto. Alt ontwikkelt de theorie dat Israël een stammenverband was van nomaden die in de woestijn leefden en neerstreek in Kanaan en daar een godsdienst heeft die scherp onderscheiden is van de boeren van Kanaan. Israël had als nomadisch volk in de woestijn geen binding met een stuk land en ervoer dat de natuur vijandig was. Hun godsdienst was dus geheel geconcentreerd op menselijke levens, op het individu en de groep en zo op geschiedenis. Deze traditie hebben ze met zich meegenomen toen ze Kanaan binnengingen.

Om Israël als een vreemdeling neer te zetten gaat terug op een theologische traditie waarin joden als een zwervend volk gezien werden. Na de val van Jeruzalem in 70 n.Chr waren ze verjaagd van hun vaderland, voor eeuwig waren ze nomaden en zwervers. Zij hadden geen grond, geen natuur, hun vaderland was het Woord. De stichting van de staat Israël en het leven in de Kibboetz, past niet in deze manier van denken.

⁷ G.W.F. Hegel, 'Der Geist des Judentums' in: Werke 1, Frühe Schriften, Suhrkamp Verlag, Frankfurt 1971 p. 277

⁸ Assav Sagiv, Georg Steiner's Jewish problem, in: Azure, Summer 5763 / 2003 p.140. Zie ook: Yirmiyahu Uvel, Dark Riddle, Hegel, Nietzsche, and the Jews, Oxford 1998 p. 36

⁹ G.W.F. Hegel, 'Der Geist des Judentums' in: Werke 1, Frühe Schriften, Suhrkamp Verlag, Frankfurt 1971 p. 278

¹⁰ Idem p. 274

Miskotte staat in de traditie dat cultuur een afscheid is van de natuur en dat het jodendom daar een grote en beslissende rol in speelt, wanneer hij juist de Thora inzet tegen het cyclische leven dat hij in de Edda waarneemt.

Opposities in het Westerse denken

Het is dus niet alleen zo dat we nog eens iets anders naar de bijbel moeten kijken om een mooie ecologische theologie te ontwikkelen. Dat ook. Maar in een belangrijke lijn van het westerse denken neemt Israël een beslissende positie in als het er om gaat om te breken met een natuurlijke, cyclische met een meergodendom verbonden manier van denken. Volg je deze lijn van denken dan kom je uit op een denken waarin:

1. Natuur en geschiedenis tegenover elkaar staan als onderscheiden categorieën die ook tegenover elkaar staan.
2. De godsdienst van Israël getypeerd wordt als de godsdienst van de geschiedenis
3. De godsdienst van Israël daarin ook mijlenver onderscheiden wordt van de omringende religies die verankerd worden gezien als verankerd in de natuur.
4. Dit historisch bewustzijn wordt gekarakteriseerd als een stap voorwaarts in de evolutie van het menselijke denken.

Kune Biezeveld probeert deze opposities uit elkaar te leggen.

Coen Wessel
Predikant te Heerenveen

Lezen: fragment uit Edda en Thora, uit het hoofdstuk: Het Worden p.104-105

I. In de Thora wordt de mythe van binnenuit omgevormd en uitgehold. Wij zeggen niet teveel, wanneer wij zeggen: dáárin ligt de meest ingrijpende revolutie, die ooit in het menselijk geestesleven heeft plaats gevonden, een onherroepelijk keerpunt.

De wereld, "hemel en aarde" veranderen niet meer. De "geboorten" zijn volbracht.

Het wezenlijk worden is mitsdien een aards, een menselijk gebeuren, dat verder gaat, terwijl de wereld als het ware een achtergrond wordt.

Het leven, dat beweegt, is òns leven. De wereld is zelve zo stil, is verstild, stil-gemaakt sedert onheuglijke tijden. Wat er geschiedt, is *geschiedenis*.

Nu gaat het verhaal aan, het verhaal van Adam en zijn geslacht. Heel de onrust van de werelden werd dáár samengebald; in vraag en antwoord, afval en wederkeer ontvouwt zich het drama van de mens.

Val, broedermoord, zondvloed, torenbouw, verstrooiing der volken sluiten elke gedachte aan fysische verwantschap of lotsgemeenschap met Jahve uit, sluiten ook elke voorstelling van een genese der godsmachten uit, dringen terzij sterrenmachten en afgronden, hemelwachters en draken.

De mens beslaat het hele gezichtsveld, of zou het doen, indien niet, van elders, God hier en daar Zijn tekenen stelde. De mens is belast, òverbelast (zullen sommigen zeggen) met verantwoordelijkheid, zeker voor zover Jahve's gunst zich verbergt.

Het kosmische is geheel naar de rand gedrongen, de sterren lopen trouw in de voorgeschreven baan; de rivieren, die het paradijs omgeven, dragen namen, die reeds tenderen naar het nuchter-geografische, zij het dat iets exotisch hen blijft omzweven. Plaats en tijd hebben een onherhaalbaar gewicht.

Het *toneel is klein geworden*, maar helder verlicht.

Deze workshop "Zijn wij hier wel voor?" is gehouden op de conferentie *Over God in het leven van alledag* op 9 oktober 2010. Op deze conferentie stond het boek 'Als scherven spreken' van Kune Biezeveld centraal en de vieringen van het project Feest van Hemel en aarde.

Feest van Aarde en Hemel is een missionair initiatief van de Protestantse Kerk in Nederland en hoort tot het project Pionieren in het noorden. Henny de Jong is projectleider. Kijk op www.feestvanaardeenhemel.nl.